

תקציר

מבוא

ללימוד מחשבת ישראל נודעה חשיבות רבה בקרב הוגי הדעות בתחומים רבים, ביכולתו לעצב את אישיות התלמיד ולפתח אצלו השקפת עולם; כוחו להקנות מיומנויות חשיבה עצמאית וביקורתית וכלים להתמודדות אמונית בזמן אירועי משבר; היותו כלי חברותי (סוציאליזטורי) בהוראה. לאור זאת קיימת ציפייה לשפע של יבול קוריקולרי בתחום – ולא היא. ספרי הלימוד והמאמרים שנכתבו עד כה מתאפיינים בדרך כלל בהעלאה על הכתב של ניסיון מעשי בהוראת מחשבת ישראל, אך אלה חסרי זיקה לידע בתחום תכנון ופיתוח תכניות לימודים הידוע בישראל מאז שנות השבעים של המאה ה-20. גם המחקרים שנעשו, המקשרים בין פילוסופיה יהודית לבין תכנון לימודים, אינם כוללים ניתוח של תכניות לימודים על כלי רכיביהן, ואף לא מתייחסים לתכניות הלימודים מהתקופה שלפני קום המדינה, וכן לא לתכניות הלימודים שפורסמו על ידי משרד החינוך. חשיבות לימוד מחשבת ישראל מחד גיסא, ודלות המחקר המדעי בחקר תכניות הלימודים בתחום מאידך גיסא, מעלים את הצורך במחקר הנוכחי.

מטרות המחקר

המטרה המרכזית של המחקר הינה ניתוח תכניות לימודים במחשבת ישראל וכן ניתוח תכניות לימודים בספרות עברית בהן מופיעים טקסטים מעולם ההגות והמחשבה היהודית בין השנים תרפ"ד-תשס"ב (1924-2002) במערכות החינוך השונות – תכניות שהיו קיימות בתקופת היישוב היהודי בארץ ישראל ואלו שחוברו במדינת ישראל לאחר הקמתה – ובדיקת התמורות שהביאו לידי שינויים בתכניות אלו. בחינה כזו עשויה להעניק הבנייה תיאורית היסטורית של התפתחות תכנית הלימודים במחשבת ישראל. בשנת תרפ"ד (1924) פורסמה התכנית הראשונה ובשנת תשס"ב (2002) האחרונה, ולפיכך גבולות המחקר תחומים בין שנים אלו. התפיסה המבנית של המחקר היא שתכניות הלימודים בין השנים תרפ"ד-תשכ"ח (1924-1968) מהוות רקע לתכניות שחוברו אחרי תש"ל (1970). הרעיון העומד מאחורי תפיסה זו נובע ממחסור בחומרים קוריקולריים בתחום מחשבת ישראל בתקופות שלפני שנות השבעים. בנוסף לזאת, רוב תכניות הלימודים מתקופת היישוב ומשנות החמישים והשישים אינן מיוחדות לתחום מחשבת ישראל, כי אם לספרות עברית. בנוסף לתכניות הרשמיות נותרו גם תכניות לימודים שחוברו על ידי אנשי חנוך והוגי דעות, מתוך תפיסה כי למורה מעמד קוריקולרי מרכזי בכל הקשור בפיתוח תכנית לימודים, שכן כתיבתם של המורים היא פרי ניסיונם והבנתם את המעשה החינוכי.

מטרה נוספת של המחקר היא חיפוש קווי דמיון בין שיטות העבודה של כותבי תכניות הלימודים במחשבת ישראל לבין גישות שונות בארגון הידע, מתוך הבנה כי תכניות הלימודים מארגנות את הכמות הגדולה של הדעת על פי המשגה של רעיונות ותכנים בתחום דעת נתון. בנוסף לזאת נותחה הדיסציפלינה מחשבת ישראל בכל הקשור בהגדרת המקצוע ובעיות בתחום ההוראה הנובעות מכך, באופן שעשוי לתרום לידע קוריקולרי אצל מורים ואנשי תכניות לימודים ולשפר את איכות ההוראה.

שאלות המחקר

- שאלות המחקר כפי שעלו לאור סקירת הספרות המחקרית והתיאורטית הן :
1. אילו הבדלים עולים מהשוואה בין תכניות הלימודים במחשבת ישראל בחינוך הממלכתי-דתי ומה טיבם?
  2. מה הם קווי הדמיון בין שיטות העבודה של כותבי תכניות הלימודים במחשבת ישראל לבין גישות שונות בארגון הידע?
  3. מהי האידיאולוגיה העומדת מאחורי תכניות הלימודים במחשבת ישראל בחינוך הממלכתי-דתי?
  4. מה הן התמורות האידיאולוגיות, החברתיות, הדתיות והחינוכיות שהשפיעו על תכניות הלימודים במחשבת ישראל בחינוך הממלכתי-דתי?

מתודולוגיה

הפרדיגמה המחקרית בה נעשה שימוש במחקר הנוכחי משלבת שני דגמים: הנטורליסטי – שביטוי המרכזי הוא הקשר הרציף עם האירוע הנחקר ומאפייניו, וההומניסטי – העוסק בהבנת תופעות תוך התייחסות כוללנית להיבטים רבגוניים של ההתנהגות האנושית בהקשר הסביבתי שלה, ולמכלול האינטראקציות המאפיינות אותה.

שיטות המחקר לאיסוף המידע הן איכותניות וכוללות ניתוח מסמכים וראיונות. שיטות עיבוד המידע מתבססות על ניתוח התוכן של המסמכים והראיונות. הקו המוביל את שיטות איסוף המידע ואת שיטות ניתוח המידע במחקר הנוכחי נשען על הפרדיגמה הפרשנית שמקורה, בין השאר, בפילוסופיה ההרמנויטית. לפי גישה זו הנחות מוקדמות של החוקר מאפשרות לו לשפוט את הטקסט ולהעשיר אותו בעזרת חשיפת משמעויות חדשות.

הגישה בה נוקט המחקר הנוכחי היא עיונית-היסטורית-חברתית המשרתת את המחקר ההשוואתי. הגישה העיונית-היסטורית בחקר תכניות לימודים רואה את הביטוי המוחשי לתמורות ולתהליכים שחלו במוסדות החינוך או במעשה החינוכי, טמון בתוך התכניות עצמן. במחקר זה נעשה שילוב של שתי גישות מרכזיות לחקר ההיסטורי של תכניות לימודים: הגישה הראשונה מתייחסת לתכניות הלימודים כשלמות – בודקת ניסיונות לשינוי עקרונות בתכנון מחדש של תכניות לימודים, את הגורמים להצלחה או המניעים לכישלון של ניסיונות אלו. הגישה השנייה בוחנת נושאים בתוך הדיסציפלינה – בודקת שינויים פנימיים שחלו בנושאי לימוד מסוימים בזמן נתון. על פי גישות אלו בוחן המחקר הנוכחי מה עמד מאחורי ההתפתחויות הקוריקולריות במחשבת ישראל בין השנים תרפ"ד-תשס"ב (1924-2002), התמורות שחלו במעבר בין התכניות השונות וכן מתייחס לשינויים בתוך הדיסציפלינה.

המחקר בנוי משני מערכים: המערך הראשון בדק את תכניות הלימודים הרשמיות בספרות עברית – שחוברו על ידי בתי ספר בתקופת היישוב היהודי בארץ ישראל, ובמחשבת ישראל – שנכתבו על ידי משרד החינוך. כלל תכניות אלו נקראות במחקר הנוכחי תכניות ממלכתיות שכן הן חוברו ופורסמו על ידי גופים ממלכתיים: מחלקת החינוך של הוועד הלאומי בארץ ישראל ומשרד החינוך. במערך זה נותחו התכניות בשני צירים: ציר אכרוני – מחקר תכנית לימודים בנקודת זמן מסוימת – כל תכנית לימודים נותחה בפני עצמה; ציר דיאכרוני – בדיקת השינויים שחלו בתכנית

הלימודים לאורך זמן – נותחו תכניות הלימודים החל משנות השבעים של המאה שעברה לשם מציאת התמורות שחלו במעבר בין התכניות. המערך השני בדק את תכניות הלימודים במחשבת ישראל, שחוברו על ידי אנשי חינוך והוגי דעות שלא במסגרת רשמית ממלכתית. המחקר הנוכחי נשען על מספר מודלים לניתוח תכניות לימודים: המודל של גודלד וחובריו (Goodlad, Klein & Tye, 1979), המודל לפרשנות קוריקולרית אובייקטיבית הנובעת מנקודת מבט פנימית של זילברשטיין ובן-פרץ (Silberstein & Ben-Peretz, 1983) והמודל של בן-פרץ לפרשנות קוריקולרית אובייקטיבית מנקודת מבט חיצונית (בן-פרץ, 1977), תוך התאמה לצורכי המחקר ולייחודם של הנתונים ותכניות הלימודים שנאספו ושנחקרו. הרמה האידיאולוגית על פי גודלד נבדקה באמצעות ניתוח הרציונל והמטרות של כל אחת מתכניות הלימודים במחשבת ישראל וכן בעזרת ראיונות עם אנשי מפתח בתחום וניתוח מסמכים של משרד החינוך. המבנה הפנימי של תכניות הלימודים, הכולל רשימת נושאים וראשי פרקים, רצף לימודי של התכנים, דרכי הוראה ועוד, נבדק באמצעות הסכימה הפנימית שהציעו זילברשטיין ובן-פרץ. משקעים של גורמים קוריקולריים ממשנתם הקוריקולרית של טיילר (Tyler, 1949), שוואב (Schwab, 1960) ולם (Bruner, 1963, 1971; תשכ"ו; 1962, 1964a, 1964b, 1969a, 1971, 1978) נבדקו בהשפעת הסכימה החיצונית שהציעה בן-פרץ.

תוצאות

ממצאי המחקר במערך הראשון העלו שבתכניות הלימודים של מוסדות הלימוד בתקופת היישוב היהודי בארץ ישראל, המהווים סילבוס של תכני ההוראה האמורים להילמד, מופיעים טקסטים ספורים של הוגי דעות מימי הביניים. לימוד טקסטים אלו נעשה במסגרת לימוד המקצוע ספרות עברית ומטרתו הייתה להנחיל תרבות לאומית, לאו דווקא דתית, או כרצון לפתח אצל הלומד השכלה כללית-הומניסטית כחלק מהכנתו ללימודים במוסדות להשכלה גבוהה. תופעה זו של שילוב טקסטים הגותיים בתכניות הלימודים בספרות עברית המשיכה בשנות החמישים והשישים של המאה שעברה, ובמטרות ההוראה ישנה התייחסות לבניינה של חברה חדשה במדינת ישראל, יחד עם דגשים על הכנת הלומד לקראת יציאתו לחיים בעולם בעל מציאות משתנה. מחשבת ישראל כדיסציפלינה עצמאית הופיעה לראשונה בראשית שנות השבעים של המאה שעברה ומאז ממשיך הליך גיבושה, כפי שעלה מניתוח תכניות הלימודים תש"ל, תשנ"ד ותשס"ב. שאלת המחקר הראשונה עסקה בהבדלים בין תכניות הלימודים במחשבת ישראל בחינוך הממלכתי-דתי. ממצאי המחקר העלו כי שני קריטריונים משפיעים על הבידול בין התכניות ושניהם נושקים לשתי שאלות יסוד בהוראת מחשבת ישראל כפי שעלו במהלך המחקר. הקריטריון הראשון עוסק בדרך הוראת הטקסטים הלימודיים והשני במידת הרלוונטיות הרצויה של המקורות לתלמיד ויכולתו להבין לאשורה את שפתם. שאלת המחקר השנייה עסקה בחיפוש קווי דמיון בין שיטות העבודה של כותבי תכניות הלימודים במחשבת ישראל לבין כמה גישות בארגון הידע. ממצאי המחקר העלו כי בתכניות, שבפיתוחן נטלו חלק אנשי מקצוע ויועצים קוריקולריים, ניתן למצוא משקעים ממשנתם הקוריקולרית של טיילר (Tyler), שוואב (Schwab), ברונר (Bruner), אשר הנחו את כותבי התכניות בעבודתם. עוד נמצא כי כל התכניות מהוות טקסט אידיאולוגי אקלקטי הערוך בהתאם לארבעת הרכיבים של לם.

שאלת המחקר השלישית עסקה בהתחקות אחר האידיאולוגיה העומדת ברקע תכניות הלימודים במחשבת ישראל בחינוך הממלכתי-דתי. ממצאי המחקר העלו שכל אחת מתכניות הלימודים על כל חלקיה – החל מהרציונל וכלה בדרכי ההערכה, נמצאת בהלימה לאידיאולוגיה החינוכית של המפקח המרכז על הוראת מחשבת ישראל (מפמ"ר).

שאלת המחקר הרביעית חיפשה את התמורות האידיאולוגיות, החברתיות, הדתיות והחינוכיות שהשפיעו על תכניות הלימודים במחשבת ישראל בחינוך הממלכתי-דתי. ממצאי המחקר העלו מספר תמורות שחוללו שינויים והביאו לכתיבתן של תכניות מעודכנות יותר: תמורות מדיניות כגון: מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים, לצד תמורות חינוכיות-חברתיות, כגון: הרפורמה בבחינות הבגרות והעידן הפוסט מודרני.

ממצאי המחקר במערך השני הצביעו על החשיבות הרבה המאפיינת את ספרו של הרב שי' ישראל, פרקים במחשבת ישראל. צוינו עומק המחשבה הפדגוגית, ההיקף והשיטתיות לפיהן ערוך ספר זה, אשר הביאו אותו להיות ספר קנוני בתחום הוראת מחשבת ישראל שהעניק לתכנית הלימודים הראשונה בשנת תש"ל את המימד הארגוני. כמו כן עלה כי גם תכניתו של פרופ' ד' רפל השפיעה על תכנית הלימודים הראשונה והקנתה לה את המימד הפילוסופי.

תרומת המחקר

במישור התיאורטי קידם המחקר הנוכחי שני נושאים עיקריים: הראשון, הבניה תיאורית-היסטורית של התפתחות תכניות הלימודים במחשבת ישראל לחינוך הממלכתי-דתי המתבססת על ניתוח התכניות בין השנים תרפ"ד-תשס"ב (1924-2002) והשינויים שחלו בהן במהלך השנים, תוך דגש על התמורות שחוללו את השינויים; והשני, הצעת תבנית השוואתית להקבלה דיאכרונית בין תכניות הלימודים במחשבת ישראל שפותחו במהלך השנים עבור החינוך הממלכתי-דתי. במחקר עתידי מומלץ לעשות שימוש בתבניות תיאורטיות אלו כבסיס להערכת תכניות הלימודים במחשבת ישראל במגזר הממלכתי ולשם השוואתן לאלו שבמגזר הממלכתי-דתי.

במישור המחקרי-מתודולוגי תרומת המחקר הנוכחי היא בפיתוח מודל לניתוח משווה עיוני-היסטורי של תכניות לימודים והעמדתן לרשות חוקרי התפתחות תכניות לימודים. המודל מבוסס על שילוב שתי פרדיגמות: הנטורליסטית וההומניסטית, והגישה היא עיונית-היסטורית-חברתית המשרתת את המחקר ההשוואתי. מודל זה כולל אלמנטים של איסוף נתונים וניתוחם בגישות איכותניות הנשענות על הפרדיגמה הפרשנית שמקורה, בין השאר, בפילוסופיה ההרמנויטית. ככל הידוע טרם נערך מחקר מסוג זה המנתח את תכניות הלימודים במחשבת ישראל ומכאן ייחודו של המחקר הנוכחי בעצם ראשוניותו. במחקר עתידי מומלץ להחיל את המודל גם על תכניות לימודים בדיסציפלינות אחרות ולבדוק בהן קווי דמיון בין שיטות העבודה של כותביהן לבין גישות שונות בארגון הידע, את האידיאולוגיה שהשפיעה עליהן ואת התמורות שחוללו הבדלים ביניהן. כמו כן מומלץ לבדוק את תכניות הלימודים במחשבת ישראל לפי רמות נוספות במודל של גודלד וחובריו (Goodlad, Klein & Tye, 1979), בדיקה אשר עשויה לשפוך אור נוסף על דיסציפלינה זו.

במישור היישומי-מעשי המחקר הנוכחי ניתח מספר שאלות יסוד בדיסציפלינה מחשבת ישראל הקשורות בהגדרת המקצוע ותיחומו, בבעיות בדרכי ההוראה הנובעות מכך ובהגדרת מטרות ויישומן. בכוחם של הממצאים מניתוח זה לתרום לידע קוריקולרי אצל מורים ואנשי תכניות לימודים ובכך עשוי לשפר את איכות ההוראה ואיכות הפיתוח של תכניות חדשות בתחום זה.

לאור ממצאי המחקר מומלץ לקובעי המדיניות הקוריקולרית בתחום מחשבת ישראל לשלב בתכנית לימודים חדשה עקרונות קוריקולריים העולים בד בבד מתכניות הלימודים במחשבת ישראל מהשנים תשנ"ד ותשס"ב. המודל לפיו נותחו תכניות הלימודים במחקר הנוכחי יכול לשמש גם כתשתית מעשית בהכשרת מורים לצריכה נבונה של תכנית לימודים במהלך לימודיהם הפדגוגיים וכן במסגרת השתלמויות מוסדיות.